

Organizacje religijne na Ukrainie po rosyjskiej agresji w 2022 r. a ustawa z 2024 r. o ochronie porządku konstytucyjnego w sferze działalności organizacji religijnych

Religious organisations in Ukraine after the Russian aggression in 2022, and the Act of 2024
on the Protection of the Constitutional Order in the Sphere of Activities of Religious Organisations

JERZY NIKOŁAJEW*

 <https://orcid.org/0000-0003-1505-9710>

Streszczenie: Podstawowym celem niniejszego opracowania jest analiza przepisów ukraińskiej ustawy z 2024 r. o ochronie porządku konstytucyjnego w sferze działalności organizacji religijnych, która wprowadziła do ukraińskiego porządku prawnego pojęcie zagranicznych organizacji religijnych. Została ona przyjęta w celu ochrony bezpieczeństwa narodowego i publicznego oraz praw i wolności człowieka. Określiła kryteria kwalifikacji zagranicznych organizacji religijnych do kategorii zakazanych, konsekwencje wprowadzonych zakazów oraz procedurę administracyjną dotyczącą rozwiązywania związku religijnego zagrażającego bezpieczeństwu Ukrainy. Zakazano w niej także wykorzystywania organizacji religijnych do propagowania ideologii „rosyjskiego świata” pozostającej w sprzeczności z interesami bezpieczeństwa i integralności Ukrainy. Zmiany w prawie były konsekwencją rosyjskiej agresji na Ukrainę w 2022 r., wyłączając organizacje religijne powiązane z Federacją Rosyjską spod relatywnie liberalnej – jeśli chodzi o rejestrację i działalność organizacji religijnych mających siedzibę poza terytorium Ukrainy – ustawy z 1991 r. o wolności sumienia i organizacjach religijnych. Nowe przepisy zostały dostosowane do wymogów bezpieczeństwa państwa i podporządkowane ochronie interesu publicznego, co doprowadziło do wprowadzenia uzasadnionych ograniczeń w realizacji wolności sumienia i religii.

Słowa kluczowe: Ukraina; wolność sumienia i religii; organizacje religijne; zagraniczne organizacje religijne; bezpieczeństwo państwa

Abstract: The primary aim of this paper is to analyse the provisions of the Ukrainian Act of 2024 on the Protection of Constitutional Order in the Sphere of Activities of Religious Organizations, which introduced the concept of foreign religious organisations into the Ukrainian legal order. The act was adopted to protect national and public security and human rights and freedoms. It defined the criteria for qualifying foreign religious organisations as prohibited, outlined the consequences of the introduced bans and established the administrative procedure for dissolving a religious organisation that threatens the security of Ukraine. It also prohibited the use of religious organisations to propagate the ideology of the ‘Russian world’, which is contrary to the interests of the security and integrity of Ukraine. Russian aggression against Ukraine in 2022 resulted in changes in the law that excluded religious organisations tied to the Russian Federation from the scope of application of the 1991 law on freedom of conscience and religious organisations, which was quite liberal in terms of the registration and operation of religious organisations based outside the territory of Ukraine. New legal regulations were subordinated to the requirements of state security and the protection of public interest and thus introduced justified restrictions regarding the implementation of freedom of conscience and religion.

Key words: Ukraine; freedom of conscience and religion; religious organisations; foreign religious organisations; state security

Wprowadzenie

Rosyjska agresja zbrojna na Ukrainę zburzyła nie tylko dotychczasowy układ społeczny, polityczny i gospodarczy w tym państwie, lecz także wymogła na Ukrainie konieczność wprowadzenia zmian w porządku prawnym. Zmiany przeprowadzane w trybie pilnym

* Dr hab., prof. UR, Zakład Prawa Karnego Procesowego, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Rzeszowski, ul. Grunwaldzka 13, 35-068 Rzeszów; e-mail: jerzy-nikolajew@wp.pl

rozpoczęto już po 2014 r., ale największa aktywność legislacyjna przypada na okres po 24 lutego 2022 r. Poza przywołaną w tytule opracowania ustawą o ochronie porządku konstytucyjnego¹ i ustawą o wolności sumienia i organizacjach religijnych² zmianie uległy również przepisy proceduralne dotyczące postępowania administracyjnego, postępowania cywilnego oraz rejestracji osób fizycznych i prawnych, a także przepisy dotyczące *largo* bezpieczeństwa Ukrainy w czasie działań wojennych na terytorium tego państwa³.

Większość zmian przepisów, w tym przyjęcie nowych rozwiązań prawnych, była odpowiedzią państwa ukraińskiego na kryzys w relacjach z Federacją Rosyjską, któremu oprócz działań wojenno-hybrydowych towarzyszył propagowany przez Rosjan mit „rosyjskiego świata”, trafnie określany w polskiej literaturze jako „uświęcanie wojny, czyli proces nadawania działaniom zbrojnym, przemocy i jej skutkom wymiaru religijnego, sakralnego lub transcendentnego”⁴. Propagowanie ideologii obcej i niebezpiecznej dla istnienia państwowości ukraińskiej zostało wyraźnie zakazane w ustawie z 2024 r., tym bardziej że polityka Rosji wobec sąsiedniej Ukrainy określona została w rządowych rosyjskich mediach, za sprawą m.in. patriarchy Moskwy i Całej Rusi Cyryla, jako „święta wojna” z nawiązaniem do tradycji „Wielkiej Wojny Ojczyźnianej” z lat 1941–1945 i wyraźnym przesłaniem historycznym. Zanim przyjęto przepisy ustawy o ochronie porządku konstytucyjnego w sferze działalności organizacji religijnych patriarcha Cyryl zwołał w marcu 2024 r. tzw. Wszechświatowy Ruski Narodowy Sobór, podczas którego stwierdził, że „specjalna operacja wojskowa to święta wojna, czyli wyzwolenie narodu rosyjskiego w południowo-zachodniej Rosji, w której naród rosyjski broni swojego życia,

¹ Ustawa o ochronie porządku konstytucyjnego w sferze działalności organizacji religijnych z dnia 20 sierpnia 2024 r. (weszła w życie 23 września 2024 r.), Wiadomości Rady Najwyższej Ukrainy (WRNU) 2024, nr 49, poz. 290 [Закон України Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій від 20 серпня 2024 р., Відомості Верховної Ради України (ВВР) 2024, № 49, ст. 290], dalej: ustawa albo ustawa z 2024 r.

² Ustawa o wolności sumienia i organizacjach religijnych z dnia 23 kwietnia 1991 r., WRNU 1991, nr 25, poz. 283 [Закон України Про свободу совісті та релігійні організації від 23 квітня 1991 р., ВВР 1991, № 25, ст. 283], dalej: ustawa wyznaniowa.

³ Kodeks postępowania administracyjnego z dnia 6 lipca 2005 r., znowelizowany 15 grudnia 2017 r., WRNU 2017, nr 48, poz. 436 [Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р., ВВР 2017, № 48, ст. 436]; ustawa o rejestracji osób prawnych, osób fizycznych – przedsiębiorców i organizacji społecznych z dnia 15 maja 2003 r., znowelizowana 26 listopada 2015 r., WRNU 2016, nr 2, poz. 17 [Закон України Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань від 15 травня 2003 р., ВВР 2016, № 2, ст. 17]; ustawa o dzierżawie majątku państwowego i komunalnego z dnia 3 października 2019 r., WRNU 2020, nr 4, poz. 25 [Закон України Про оренду державного та комунального майна від 3 жовтня 2019 р., ВВР 2020, № 4, ст. 25]; ustawa o zapobieganiu i przeciwdziałaniu legalizacji dochodów uzyskanych w sposób przestępczy, finansowaniu terroryzmu i finansowaniu rozprzestrzeniania broni masowego rażenia z dnia 6 grudnia 2019 r., WRNU 2020, nr 25, poz. 171 [Закон України Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення від 6 грудня 2019 р., ВВР 2020, № 25, ст. 171]; ustawa o zakazie propagandy rosyjskiego nazistowskiego reżimu totalitarnego, zbrojnej agresji Federacji Rosyjskiej jako państwa terrorystycznego przeciwko Ukrainie, symboliki militarnej inwazji rosyjskiego nazistowskiego reżimu totalitarnego na Ukrainę z dnia 22 maja 2022 r., WRNU 2023, nr 47–50, poz. 120 [Закон України Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного торгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну від 22 травня 2022 р., ВВР 2023, № 47–50, ст. 120]; ustawa o procedurze administracyjnej z dnia 17 lutego 2022 r., WRNU 2023, nr 15, poz. 50 [Закон України Про адміністративну процедуру від 17 лютого 2022 р., ВВР 2023, № 15, ст. 50]; Kodeks postępowania cywilnego z dnia 18 marca 2004 r., znowelizowany 3 października 2017 r., WRNU 2017, nr 48, poz. 436 [Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р., ВВР 2017, № 48, ст. 436].

⁴ Melnyk 2025, 4.

wolności i państwowości, swojej tożsamości cywilizacyjnej, religijnej, narodowej i kulturowej, prawa do życia w granicach jednego państwa rosyjskiego”⁵. Zmiany dotyczyły także nowych rozwiązań w zakresie likwidacji zagranicznych organizacji religijnych (specjalna procedura sądowa). Ustalono też wykaz organizacji religijnych, których funkcjonowanie w tym państwie jest zabronione. W tym wykazie umieszczono Ukraiński Kościół Prawosławny Patriarchatu Moskiewskiego oraz inne organizacje zagrażające porządkowi konstytucyjnemu państwa ukraińskiego.

Wprowadzenie do ustawy pojęcia zagranicznych osób prawnych i zdefiniowanie tego pojęcia w ustawie z 2024 r. należy zestawić z brakiem definicji organizacji religijnych w ustawie o wolności sumienia i organizacjach religijnych. Zrozumiały pośpiech legislacyjny ukraińskiego ustawodawcy nie pozwolił na ujednolicenie definicyjne organizacji religijnych (nazwijmy je roboczo krajowymi) oraz zagranicznych organizacji religijnych i umieszczenie obu pojęć w jednej ustawie, najlepiej wyznaniowej. Wcześniej też nie zdefiniowano pojęcia kościoła w żadnym akcie prawnym, a projekty wprowadzenia ustawowego pojęcia kościoła zostały storpedowane jeszcze przed aneksją Krymu. Nadto utrzymano nazewnictwo typowo radzieckie, czyli „organizacje religijne”, zamiast np. „kościóły i inne związki religijne” (dla określenia kościołów chrześcijańskich Ukraińcy używają zbiorczego pojęcia *cerkva*, pojmowanego zupełnie inaczej niż np. w Polsce)⁶.

Poza tymi trudnościami, mającymi bezpośredni wpływ na ukształtowanie przepisów ustawy z 2024 r., należy także pamiętać o kwestiach związanych z funkcjonowaniem centralnego organu wykonawczego do spraw religii jako organu rejestrowego organizacji religijnych i zezwalającego jednak w drodze odstępstwa na funkcjonowanie zagranicznych organizacji religijnych. Trzeba też zauważyć, że generalnie procedura rejestrowa ukraińskich organizacji religijnych jest nie tylko niezasadnie wydłużona (podwójna rejestracja w dwóch rządowych organach), lecz także nazbyt kosztowna. Zresztą na problemy rejestracyjne zwróciła uwagę Rada Europy, a liczba zmian jurysdykcyjnych po 2014 r. w strukturach prawosławnych jeszcze bardziej utrudniła zmiany rejestrowe, w tym statutowe organizacji religijnych. Utworzenie cerkwi narodowej w Ukrainie zmieniło nie tylko układ sił osobowych oraz majątkowych w ukraińskim prawosławiu, ale i doprowadziło do zmian w funkcjonowaniu Wszzechukraińskiej Rady Kościołów i Organizacji Religijnych (bez udziału duchownych Ukraińskiego Kościoła Prawosławnego Patriarchatu Moskiewskiego)⁷. W kontekście funkcjonowania ukraińskich organizacji religijnych, również po zakazie wydanym dla moskiewskich prawosławnych, dotychczasowe trudne relacje majątkowe pomiędzy wspólnotami religijnymi jeszcze bardziej będą eskalowały, biorąc pod uwagę także roszczenia do majątku cerkiewnego wysuwane przez władze Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego⁸.

Regulacje zawarte w ustawie z 2024 r. dotyczące bezpieczeństwa państwa i zagrożenia ze strony ekspansywnych organizacji religijnych, wymierzonego w byt państwa ukraińskiego, należy odczytywać w kategoriach nie tylko teoretyczno-prawnych, lecz trzeba

⁵ Tamże, 5.

⁶ Nikołajew 2016b, 28–31.

⁷ Nikołajew 2024a, 346.

⁸ Bilash, Karabin 2023, 120.

ponadto zwrócić uwagę na wymiar praktyczny, gdyż przepisy te wprowadzone zostały w warunkach realnego, a nie hipotetycznego prowadzenia wojny. Z tych m.in. względów zdecydowano się na podjęcie przedmiotowych rozważań.

1. Ukraińskie organizacje religijne do 2024 r.

W 1991 r. uchwalona została ustawa o wolności sumienia i organizacjach religijnych jako jeden z pierwszych aktów ustawodawczych niepodległej Ukrainy. Z jednej strony miało to świadczyć o konieczności uregulowania kwestii wolności religijnej po kilkudziesięciu latach niebytu religijnego w tym państwie, a z drugiej strony widoczna była potrzeba nawiązania mimo wszystko do tradycji radzieckiej, w tym stosowania nomenklatury typu „organizacje religijne”, a nie np. „kościół i inne związki religijne”. Jakkolwiek rozwiązania ukraińskie były typowe dla większości państw byłego Związku Radzieckiego, to w przypadku Ukrainy nie zdefiniowano pojęcia „organizacji religijnej”, co w dalszej perspektywie miało poważne konsekwencje. Przede wszystkim brak klasycznej definicji ustawowej zastąpiono przyjęciem definicji funkcjonalnej, gdyż w art. 7 ustawy wyznaniowej postanowiono, że celem tworzenia takich organizacji jest „zaspakajanie potrzeb religijnych obywateli, w tym wyznawanie i szerzenie wiary oraz działanie zgodnie z własną strukturą instytucjonalno-hierarchiczną”. W związku z tym, że w ustawie wyznaniowej nie ma innej definicji organizacji religijnej, art. 7 w tym zakresie należy uznać za bazowy. Jednakże każda organizacja religijna ze swoją hierarchią, organami, doktryną i statutem jest traktowana w kategoriach stowarzyszenia, stąd przewidziano dla tego rodzaju organizacji konieczność podwójnej rejestracji (rejestr organizacji religijnych i rejestr osób prawnych). Powoduje to nie tylko konieczność uiszczenia dwóch niezależnych od siebie opłat wnioskowych, lecz także wymusza skompletowanie dwóch plików dokumentów, nie zawsze identycznych. Procedura rejestracyjna organizacji religijnej inicjowana jest poprzez złożenie wniosku z wyraźnym wskazaniem rodzaju organizacji religijnej oraz przynależności wyznaniowej. Jednocześnie wymaga się podania miejsca tej organizacji w całej strukturze kościelnej albo wskazania, że dana organizacja nie będzie należeć do żadnego zrzeszenia religijnego. Innym wymogiem rejestrowym jest ujawnienie źródeł finansowania i stanu majątkowego oraz przedstawienie statutu organizacji religijnej. Obydwa wymagania rejestrowe powiązano z ograniczeniem wpływów działalności organizacji ekstremizmu religijnego, zwłaszcza tych, których centra religijne znajdują się poza granicami Ukrainy. Chodzi także o to, czy statut organizacji religijnej nie jest sprzeczny z ustawodawstwem ukraińskim oraz o wyeliminowanie z obrotu prawnego organizacji zagrażających bezpieczeństwu państwa⁹. Poza tym wymaga się od wnioskodawców określenia uprawnień organizacji religijnej do tworzenia przedsiębiorstw, zakładów edukacyjnych czy ośrodków pomocy społecznej. Jednak w przypadku Kościoła katolickiego przyjęto rozwiązanie, na podstawie którego parafia katolicka może rozpocząć funkcjonowanie bez konieczności zawiadomienia władz państwowych i na podstawie art. 8 ust. 3

⁹ Nikolajew 2024b, 109–110.

i art. 14 ustawy wyznaniowej może działać w oparciu o przepisy ustawy o państwowej rejestracji osób prawnych i osób fizycznych – przedsiębiorców. Wówczas typowa ścieżka rejestracyjna nie ma zastosowania, ale wymaga się wniesienia opłaty od wniosku rejestrowego w rejestrze osób prawnych i osób fizycznych – przedsiębiorców. Biorąc pod uwagę realne możliwości finansowe tamtejszych wspólnot katolickich, takie korzystne z pozoru rozwiązanie wiąże się jednak ze sporym ciężarem finansowym. Zwróciła na to uwagę także Rada Europy już w 1995 r., czyli niedługo po wejściu w życie przepisów ustawy wyznaniowej. Zobowiązano wówczas państwo ukraińskie do likwidacji dyskryminacyjnego systemu rejestracji kościelnej. Niemniej mimo deklaracji rządowej nie udało się doprowadzić w tym zakresie do pozytywnych zmian. Przeciwnie, w 2004 r. zmieniono zasady rejestracyjne w ten sposób, że wszystkie ukraińskie organizacje religijne musiały na nowo przejść całą procedurę rejestracyjną nie po to, żeby – jak oficjalnie przekonywano – wyeliminować wrogie państwu organizacje, ale w celu uzyskania nowych przychodów państwa z tytułu opłat wnioskowych. W skali kraju był to potężny zastrzyk finansowy, jednak pociągnął za sobą lawinowy wzrost skarg administracyjnych i pozwów cywilnych, gdyż ok. 1/3 organizacji religijnych nie uzyskała rejestracji. Podobny „zabieg” w innych realiach geopolitycznych przeprowadzony został na Krymie po 2014 r. przez władze Federacji Rosyjskiej. Sprowadzał się on do delegalizacji wszystkich krymskich organizacji religijnych, konieczności wniesienia opłat rejestrowych i uzyskania możliwości funkcjonowania tylko przez te wspólnoty, które podporządkowały się ustawodawstwu rosyjskiemu. W przypadku Ukrainy (wówczas jeszcze z Krymem) dwukrotnie składano projekty ustaw upraszczających procedurę rejestrową (obydwa to projekty autorstwa deputowanych do Rady Najwyższej Ukrainy). Do uchwalenia proponowanych przepisów jednak nie doszło¹⁰.

W Ukrainie przyjęto rozwiązanie z jednym centralnym organem wyznaniowym. Jednocześnie w każdym obwodzie utworzono wydziały do spraw wyznań, będące terenowymi oddziałami Państwowego Komitetu Ukrainy do spraw Narodowości i Religii, który uprzednio funkcjonował także jako Państwowy Departament do spraw Religii, a jeszcze wcześniej jako Państwowy Komitet do spraw Religii, podlegający wówczas ministerstwu sprawiedliwości. Zadania administracji wyznaniowej centralnej i obwodowej zostały sprowadzone właśnie do rejestracji i dokonywania zmian w statutach organizacji religijnych. Czynności związane z rejestracją powierzono głównie urzędnikom szczebla obwodowego, a decyzje urzędnicze w sprawie odmowy wpisu do rejestru często podejmowano z naruszeniem prawa – wzywano do usunięcia mało sprecyzowanych braków formalnych, wywoływano opinie eksperckie dotyczące postanowień statutowych czy bezzasadnie wydłużano terminy wydania decyzji administracyjnych¹¹. W praktyce urzędniczej widoczne było także zjawisko „sprzyjania” niektórym związkom wyznaniowym, co związane jest ze wspieraniem przez administrację państwową dominującej w danym regionie religii. Dotyczyło to zwłaszcza wschodniej Ukrainy i moskiewskiego prawosławia oraz

¹⁰   Nikołajew 2016a, 131–132.

¹¹   Derkač 2009, 64.

zachodniej części państwa i katolików obrządku wschodniego, głównie grekokatolików, dominujących np. we Lwowie¹².

Funkcjonowanie administracji wyznaniowej ma także istotny wpływ na dokonywanie zmian w zakresie podległości jurysdykcyjnej oraz majątku kościelnego w przypadku przejść określonych wspólnot religijnych do struktur innego związku religijnego. Kumulacja z tytułu wykonywania tego typu zadań rejestrowych to okres po 2014 r., a szczególnie po 2018 r.¹³ Najpierw odnotowano „duży skok” przejść wiernych wraz z majątkiem cerkiewnym z Ukraińskiego Kościoła Prawosławnego Patriarchatu Moskiewskiego do struktur Ukraińskiego Kościoła Prawosławnego Patriarchatu Kijowskiego, a od 2018 r. do cerkwi narodowej, czyli Ukraińskiego Kościoła Prawosławnego. Z kolei po agresji rosyjskiej w 2022 r. wpływy prawosławia moskiewskiego ograniczone zostały bardzo mocno, przy stanowczym sprzeciwie synodu Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego i tych Ukraińców, którzy dalej deklarowali przynależność do struktur Patriarchatu Moskiewskiego. Decyzje urzędnicze podejmowano pod wpływem aktualnej i wciąż zmieniającej się sytuacji politycznej oraz wojennej w państwie, a z drugiej strony Ukraina od początku swojej państwowej niezależności nie uporała się przecież z problemem restytucji mienia kościelnego zawłaszczonego jeszcze przez państwo radzieckie. Organy władzy wykonawczej uzyskały uprawnienia co do określenia sposobu korzystania przez podmioty wyznaniowe z mienia kościelnego. Nie wykształciła się jednak jednolita państwowa praktyka urzędnicza, gdyż zamiennie (bez żadnego klucza) wykorzystywano formułę własnościową albo posiadania zależnego, a samorządy lokalne określały na podstawie przepisów prawa miejscowego np. wysokość opłat za media czy podatków i opłat za nieruchomości (stawki były zróżnicowane lokalnie). Na tego rodzaju problemy zwracała uwagę społeczność międzynarodowa i głównie pod wpływem Parlamentu Europejskiego oraz rządu USA w 2010 r. przygotowano projekt nr 37660 dotyczący ustawy restytucyjnej mienia kościelnego. Projekt uzyskał status projektu rządowego, gdyż opracowano go w Państwowym Komitecie Ukrainy do spraw Narodowości i Religii. Miał w miarę kompleksowo uregulować kwestie zwrotu budynków sakralnych ich prawowitym właścicielom, zobowiązać nowych właścicieli do dbałości o ich właściwe utrzymanie oraz generalnie zakazać prywatyzacji obiektów sakralnych. Ustawa nie weszła w życie, gdyż już na etapie projektowym zarzucono jej zbyt sformalizowane wymagania związane z wykazaniem tytułu własności. Nie udało się nie tylko przeprowadzić zmian według projektu z 2010 r., czyli wprowadzić mechanizmów zwrotu mienia, ale nadto podtrzymano uznaniowość władzy publicznej (miejskiej lub obwodowej) przyznającej określonej wspólnotie prawo do korzystania z obiektu w sytuacji sporu występującego pomiędzy różnymi wspólnotami religijnymi. Tylko we Lwowie nie rozwiązano kilkunastu „wątpliwych” prawnie i faktycznie kwestii majątkowych i ochrony dóbr kultury (np. kościół św. Marii Magdaleny, dawny kościół seminaryjny, obiekty przy ul. Piekarskiej), a zwrot mienia na rzecz wspólnot rzymskokatolickich „torpedowany” jest przez Radę Miasta Lwowa i lwowską administrację obwodową¹⁴.

¹² Mehtiëva 2011, 38.

¹³ Nikolajew 2019, 20.

¹⁴ Gerycz, Skorniewski 2013, 374; Nikolajew 2018a, 206–214.

Problemów natury rejestracyjnej i majątkowej nie udało rozwiązać za pośrednictwem Wszechukraińskiej Rady Kościołów i Organizacji Religijnych. Organ ten został powołany jako ciało społeczne i kolegialne w 1996 r., czyli już po uchwaleniu ustawy zasadniczej. Miał za zadanie doradzać Prezydentowi Republiki we wszystkich sprawach dotyczących wolności sumienia i religii. Niemniej kolejni prezydenci Ukrainy sami, bez opinii tego gremium, podejmowali decyzje w sprawach dotyczących organizacji religijnych czy szerzej wolności religijnej. Dodatkowo z grona pierwotnych 19 członków Rady wystąpiła nieformalnie cerkiew moskiewska, a kolejne zmiany ustawy wyznaniowej podejmowane były bez uwzględnienia stanowiska Rady. Nie udało się np. zdefiniować w niej pojęcia kościoła i mimo prób wprowadzenia tej definicji do ustawy wyznaniowej nie przeformowano tego ze względu na lobby środowisk niechrześcijańskich. Podstawowa aktywność Rady w okresie prawie 30 lat jej funkcjonowania to apele i stanowiska członków Rady w kwestiach dotyczących bieżących wydarzeń, nie zawsze związanych z polityką wyznaniową państwa. Rada wyrażała bowiem swoje stanowisko (np. po wydarzeniach Rewolucji Godności, aneksji Krymu, wojny hybrydowej w Donbasie, agresji rosyjskiej w 2022 r., w sprawie integracji z Unią Europejską) co do zwrotu mienia kościelnego i obniżenia organizacjom religijnym stawek za media, ochrony życia poczętego i eutanazji, zastępczej służby wojskowej, duszpasterstwa wojskowego i duszpasterstw specjalnych, ograniczeń covidowych czy uwolnienia z aresztu Julii Tymoszenko. Stąd też trudno o jednoznacznie pozytywną ocenę funkcjonowania Rady w okresie od 1996 r., mimo że jej członkami formalnie są przedstawiciele wszystkich ważnych i legalnie działających w Ukrainie wspólnot religijnych¹⁵.

Trzeba zauważyć, że przed rosyjską aneksją Krymu czy wojną hybrydową w Donbasie pozycja ukraińskich organizacji religijnych została mocno osłabiona ze względu na wpływy rosyjskie i umocnienie pozycji wspólnot zależnych do Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego. Krymskie organizacje religijne siłowo podporządkowano rosyjskiemu ustawodawstwu wyznaniowemu, a na terenach okupowanych przez Rosjan na wschodzie, w obwodzie donieckim i ługańskim nowe władze uzyskiwały legitymizację ze strony rosyjskich prawosławnych hierarchów¹⁶. Po 24 lutego 2022 r. sytuacja ukraińskich wspólnot religijnych uległa drastycznemu pogorszeniu przejawiającemu się w agresji wobec ukraińskich duchownych i niszczeniu mienia wykorzystywanego przez organizacje religijne. Skala zniszczeń materialnych oraz przypadki przemocy stosowanej przez Rosjan na terenach przez nich zajętych trudna jest do oszacowania, niemniej od 2015 r., czyli zaraz po aneksji Krymu, ukraiński Instytut Wolności Religijnej zaczął prowadzić statystyki dotyczące strat organizacji religijnych w wyniku działań Federacji Rosyjskiej. Monitoringiem objęto Ukrainę (wraz z Krymem i okupowanym Zagłębiem Donieckim) i według danych z grudnia 2023 r. zniszczono celowo lub przypadkowo 187 obiektów przeznaczenia religijnego. Najwięcej zniszczeń odnotowano we wschodniej Ukrainie i Kijowie, najmniej w obwodach rówieńskim i wołyńskim oraz lwowskim, a większość strat dotyczyła mienia należącego do Ukraińskiego Kościoła Prawosławnego Patriarchatu

¹⁵ Hofman 2012, 9–10.

¹⁶ Nikołajew 2018b, 160.

Moskiewskiego. Zniszczenia cerkwi „moskiewskich” oraz ich zaplecza religijnego związane były wyłącznie z tym, że kościół ten przed wybuchem wojny dysponował największymi zasobami majątkowymi w Ukrainie. Te zasoby powiększane były także w formie wsparcia i dotacji rządowych, np. dokonywanych przez Wiktora Janukowycza w Doniecku, gdy był gubernatorem tego obwodu, czy w okresie jego prezydentury. Po 2022 r. represje Rosjan dotyczyły wszystkich bez wyjątku proukraińskich duchownych, szczególnie protestantów i generalnie duchownych niechętnych Federacji Rosyjskiej. Akty przemocy stosowane wobec duchownych, nie zawsze kapelanów wojskowych, można kwalifikować do kategorii czynów sprowadzających się do niehumanitarnego i poniżającego traktowania, a te stanowią podstawę do prowadzenia wszczętych już postępowań karnych podjętych przez ukraińskie organy śledcze i organy międzynarodowe¹⁷.

2. Ukraińskie organizacje religijne po wejściu w życie ustawy z 2024 r.

W 2024 r. Rada Najwyższa Ukrainy wprowadziła zasadnicze zmiany w przepisach wyznaniowych, a o ich charakterze może świadczyć preambuła do przyjętej w tym roku ustawy. Ukraiński ustawodawca zdecydował się na taką formę wprowadzenia do nowych przepisów, gdyż w ocenie społecznej wymagał tego interes publiczny, a przede wszystkim ochrona porządku konstytucyjnego państwa, co też zostało uwzględnione w tytule omawianego aktu normatywnego. W preambule powołano się na gwarancje konstytucyjne (art. 35)¹⁸ oraz przepisy art. 9 i 11 europejskiej Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności¹⁹, wyraźnie wskazując na prawo do wolności sumienia, religii i zrzeszania się w organizacjach religijnych, ale też na możliwe ustawowe ograniczenia tych praw, podejmowane w celu ochrony bezpieczeństwa narodowego lub publicznego, czy ochrony praw i wolności innych osób. Jednocześnie w preambule potwierdzono obowiązek organów państwowych zapewnienia ochrony wolności sumienia i religii oraz prawa do zrzeszania się w organizacjach religijnych, w tym zmiany religii i przekonań, oraz prawa organizacji religijnych do zmiany podległości religijnej i prawa do ochrony przed bezprawnym wtargnięciem jakichkolwiek osób, organizacji, w tym religijnych, oraz obcych państw na terytorium Ukrainy. W tym samym wprowadzeniu do ustawy jednoznacznie wyartykułowano stanowisko, że „zbrojna agresja Federacji Rosyjskiej na Ukrainie, poparcie tej agresji przez Rosyjską Cerkiew Prawosławną, liczne nielegalne działania Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej i podległych jej organizacji religijnych na terytorium Ukrainy stanowią zagrożenie dla bezpieczeństwa narodowego i publicznego oraz praw i wolności obywateli Ukrainy”. W preambule nawiązano również do „decyzji Rady Bezpieczeństwa Narodowego i Obrony Ukrainy o niektórych aspektach działalności

¹⁷ Nikolajew 2025, 161–162.

¹⁸ Konstytucja Ukrainy z dnia 28 czerwca 1996 r., WRNU 1996, nr 30, poz. 141 [Конституція України від 28 червня 1996 р., БВР 1996, № 30, ст. 141].

¹⁹ Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r. (z protokołami), ratyfikowana przez Ukrainę 17 lipca 1997 r. [Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, з протоколами (Європейська конвенція з прав людини), Офіційний вісник України 1998, № 13 (№ 32 від 23.08.2006), ст. 270].

organizacji religijnych na Ukrainie oraz o zastosowaniu personalnych specjalnych środków ograniczających gospodarczych i innych sankcji”, wskazując jednocześnie, że ustawa z 2024 r. jest kolejnym aktem prawnym chroniącym bezpieczeństwo obywateli Ukrainy.

Już w pierwszych przepisach tego aktu określona została specyfika działalności zagranicznych organizacji religijnych na Ukrainie, choć ustawodawca zastrzegł wyraźnie, że „żaden z przepisów niniejszej ustawy nie może być interpretowany jako ograniczający wolność uzewnętrzniania religii lub przekonań, prawo do praktykowania religii i obrzędów rytualnych”. Niemniej w tym samym pierwszym artykule ustawy jasno sprecyzowano zakres stosowania ustawy i to, że została uchwalona właśnie „w celu ochrony bezpieczeństwa narodowego i publicznego, praw i wolności człowieka” i że „określa specyfikę działalności zagranicznych organizacji religijnych na Ukrainie”. Konsekwentnie przyjęto ustawową definicję zagranicznej organizacji religijnej, za jaką uznano „organizację religijną (w tym administrację religijną, stowarzyszenie, centrum) będącą osobą prawną utworzoną i/lub zarejestrowaną na podstawie ustawodawstwa innego państwa, mającą siedzibę poza Ukrainą” (art. 2). Ustawodawca zastrzegł jednak, że zagraniczne organizacje religijne mogą prowadzić działalność pod warunkiem, że ta działalność nie będzie szkodzić bezpieczeństwu państwowemu, porządkowi publicznemu, zdrowiu, moralności oraz prawom i wolnościom innych osób. Tego rodzaju ograniczenia dotyczyły także ukraińskich organizacji religijnych. Natomiast w przypadku zagranicznych organizacji religijnych wprowadzono dodatkowe zakazy, które zostały powiązane ze skutkami rosyjskiej agresji na Ukrainę. Dotyczyły tych organizacji, które mają siedzibę w państwie, co do którego uznaje się, że dokonało lub dopuszcza się agresji zbrojnej przeciwko Ukrainie lub czasowo okupuje część jej terytorium. Drugim kryterium ustawowym było bezpośrednie lub pośrednie wspieranie zbrojnej agresji na Ukrainę (poprzez publiczne wystąpienia przywódców lub innych organów władzy). W tym samym przepisie do „zagranicznych organizacji religijnych zalicza się te zagraniczne organizacje religijne (w tym administracje religijne, stowarzyszenia, ośrodki), których centrum władzy (kierownictwa) znajduje się poza Ukrainą w danym państwie agresorze”.

Natomiast w art. 3 ustawy wprost do zagranicznych organizacji religijnych, których działalność jest zabroniona na terytorium Republiki, zaliczono przede wszystkim Rosyjską Cerkiew Prawosławną, uznając ten kościół za „ideologiczną kontynuację reżimu państwa agresora, współsprawcę zbrodni wojennych i zbrodni przeciwko ludzkości popełnianych w imieniu Federacji Rosyjskiej i ideologii tzw. ruskiego miru”. Równocześnie opublikowany został wykaz tych zagranicznych organizacji religijnych, którym zakazano działalności po wejściu w życie przepisów omawianej ustawy. Niemniej wykaz ten nie uzyskał postaci załącznika do ustawy, opracowano go w formie zarządzenia centralnego organu wykonawczego realizującego politykę państwa w dziedzinie religii. Opublikowany został na stronie internetowej Państwowego Komitetu do spraw Religii, podległego strukturalnie Ministerstwu Oświaty, Nauki, Młodzieży i Sportu. Przyjęto rozwiązanie, że rzeźbionego wykazu nie zatwierdza jednak ten organ, ale Gabinet Ministrów Ukrainy.

W osobnym rozdziale ustawodawca przewidział konkretne konsekwencje wprowadzenia w życie przepisów ustawy dla tych zagranicznych organizacji religijnych, których działalność została zakazana. Przede wszystkim organizacje te z mocy ustawy zakończyły

działalność w Ukrainie, a to wiązało się również ze skutkami w sferze gospodarczej. Wygaśły bowiem umowy związane z korzystaniem z mienia kościelnego, nawet wtedy, gdy nie upłynęły jeszcze terminy umownie określone. Dotyczyło to dzierżawy, wynajmu lub innej formy korzystania z cudzej własności w każdym przypadku, gdy stroną takiej umowy były „zakazane” zagraniczne organizacje religijne. Natomiast kwestie własnościowe zostały uregulowane w art. 4 ust. 3 w ten sposób, że

zagraniczna organizacja religijna, której działalność jest zabroniona na Ukrainie, nie może być właścicielem, członkiem osoby prawnej zarejestrowanej na Ukrainie. Takie osoby prawne muszą zgłosić swoje członkostwo zgodnie z niniejszą ustawą w ciągu trzech miesięcy od daty zakazu działalności odpowiedniej zagranicznej organizacji religijnej na Ukrainie. Jeżeli osoba prawna nie doprowadzi swoich członków do przestrzegania niniejszej ustawy w wyznaczonym terminie, taka osoba prawna zostanie rozwiązana na podstawie orzeczenia sądu wydanego na podstawie wyników rozpatrywania skargi centralnego organu wykonawczego, który realizuje politykę państwa w dziedzinie religii.

Ten sam organ uzyskał jednak kompetencję do tego, żeby wyrażać zgodę na odstąpienie od praktyk niedozwolonych stosunków i powiązań oraz komunikacji wszystkich osób i organów w Ukrainie z tymi zagranicznymi organizacjami religijnymi, których działalność została prawnie zabroniona. Procedura w tym zakresie to procedura wnioskowa na podstawie specjalnego formularza, z wymogiem załączenia dodatkowych informacji i dokumentów. Nieprzedstawienie przez wnioskodawców wszystkich istotnych dla sprawy faktów może skutkować pominięciem tych faktów w trakcie rozpatrywania wniosku.

Natomiast w art. 4 ust. 5 powtórzono, że „organizacja religijna działająca na Ukrainie nie może mieć ośrodka władzy (kierownictwa) poza Ukrainą w państwie uznanym za sprawcę lub dokonującego agresji zbrojnej na Ukrainę i/lub czasowo okupuje część terytorium Ukrainy”. Także „nie może wchodzić w skład struktury (być częścią) zagranicznej organizacji religijnej, której działalność jest zabroniona na Ukrainie zgodnie z art. 3 niniejszej ustawy lub być w inny sposób powiązana z taką organizacją religijną”. Z kolei cały art. 5 stanowi zakaz wykorzystywania organizacji religijnych do propagowania ideologii „rosyjskiego świata”, w tym popularyzacji tej ideologii w jakikolwiek sposób sprzeczny z interesami bezpieczeństwa Ukrainy, także w wymiarze integralności terytorialnej tego państwa. Stwierdzeniem faktu użycia organizacji religijnej do propagandy tej ideologii, według przepisów ustawy z 2024 r., miał zająć się Państwowy Komitet Ukrainy do spraw Narodowości i Religii. W tym celu nakazano mu wykorzystywać wnioski wynikające z badań naukowych, informacje innych państwowych organów wykonawczych, dane z publicznych rejestrów elektronicznych, jak również informacje pochodzące z innych źródeł. W ten sposób możliwe do wykorzystania w tej procedurze stały się wszelkie dostępne źródła informacyjne, także medialne oraz pochodzące z komunikatorów społecznych osób fizycznych.

Wejście w życie przepisów ustawy z 2024 r. spowodowało konieczność wprowadzenia zmian również w ukraińskich ustawach proceduralnych. O ile w Kodeksie postępowania cywilnego przewidziano, że „sprawy cywilne o zakończenie działalności organizacji religijnej, w których roszczenia zostały wniesione przed wejściem Ustawy Ukrainy

o ochronie porządku konstytucyjnego w sferze działalności organizacji religijnych będą kontynuowane i zakończone zgodnie z zasadami, które obowiązywały przed wejściem w życie Ustawy Ukrainy o ochronie porządku konstytucyjnego w sferze działalności organizacji religijnych”, to zupełnie inaczej uregulowano kwestie rozwiązania tych organizacji w procedurze administracyjnej. W Kodeksie postępowania administracyjnego dodano przepis, którego konstrukcja oparta została na określeniu specyfiki postępowania w sprawach o roszczenia administracyjne o rozwiązanie organizacji religijnej (art. 289–289). Przede wszystkim zawężono tu krąg podmiotów uprawnionych do złożenia skargi administracyjnej o rozwiązanie organizacji religijnej, przyznając to uprawnienie centralnemu organowi wykonawczemu realizującemu politykę państwa w dziedzinie religii lub organowi uprawnionemu do rejestracji statutu (regulaminu) danej organizacji religijnej. Jednocześnie przewidziano postępowanie dwuinstancyjne, z tym że sąd pierwszej instancji po sporządzeniu pełnego tekstu orzeczenia (z uzasadnieniem), nie później niż w terminie dziesięciu dni, zobowiązany jest przesłać akta sprawy w formie elektronicznej do sądu wyższej instancji oraz zawiadomić wnioskodawcę o treści orzeczenia w celu jego publikacji. Ponadto przewidziano obowiązek publikacji obwieszczenia o wszczęciu postępowania w tego rodzaju sprawie lub o wszczęciu postępowania odwoławczego, a także o wyznaczeniu rozprawy sądowej, o wydaniu przez sąd pierwszej instancji orzeczenia, od którego przysługuje odwołanie i o zakończeniu rozpatrywania sprawy przez wydanie orzeczenia. Tego rodzaju decyzje procesowe w formie obwieszczenia należy opublikować na portalu internetowym sądownictwa Ukrainy oraz na oficjalnej stronie internetowej centralnego organu wykonawczego realizującego politykę państwa w dziedzinie religii lub organu uprawnionego do rejestracji statutu (regulaminu) właściwej organizacji religijnej. Upływ trzech dni od daty publikacji ustawodawca uznał za wystarczający do przyjęcia, że strony i wszyscy zainteresowani rozstrzygnięciem sprawy zostali prawidłowo powiadomieni o dacie i miejscu rozpoznania sprawy, stąd też ich niestawiennictwo nie blokuje prowadzenia rozprawy administracyjnej. Ustawodawca zdecydował też, że sądem odwoławczym jest Sąd Najwyższy (Izba Kasacji Administracyjnych) orzekający w składzie co najmniej pięciu sędziów. Orzeczenie Sądu Najwyższego w takich sprawach jest ostateczne i nie podlega zaskarżeniu. Sąd Najwyższy rozpatrujący sprawę jako sąd apelacyjny winien rozpoznać sprawę w ciągu jednego miesiąca od daty wszczęcia postępowania odwoławczego. Ten sam termin dotyczy rozpoznania sprawy administracyjnej dotyczącej roszczenia o rozwiązanie organizacji religijnej przez sąd pierwszej instancji.

W praktyce ukraińskiej przeprowadzono już postępowania administracyjne o rozwiązanie organizacji religijnej, o której mowa w ustawie z 2024 r. Pierwszym kazusem jest metropolia kijowska Ukraińskiego Kościoła Prawosławnego Patriarchatu Moskiewskiego. W okresie od 20 maja do 8 lipca 2025 r. Państwowy Komitet Ukrainy do spraw Religii i Narodowości przeprowadził postępowanie sprawdzające powiązania tej metropolii z Rosyjskim Kościołem Prawosławnym i wykazał, że kierownictwo tego kościoła wchodzi w skład organów zarządczych cerkwi moskiewskiej. W konsekwencji zażądano zmian w statucie kościelnym w zakresie usunięcia tych zależności i wyznaczono trzydziestodniowy termin na dokonanie stosownych zmian statutowych. Jednak strona kościelna oświadczyła, że nie dokona tych zmian, a żądania władz ukraińskich uznała za

nieuprawnioną ingerencję w wewnętrzne sprawy organizacji religijnej. Nie wykorzystywała też możliwości wnioskowania o wydłużenie terminu złożenia odpowiedzi o kolejne 30 dni, twardo broniąc swojej kościelnej autonomii, mimo świadomości konieczności złożenia przez Komitet wniosku do sądu o rozwiązanie organizacji religijnej i utraty przez nią statusu osoby prawnej oraz posiadanego mienia cerkiewnego²⁰.

Zakończenie

Ustawa uchwalona przez Radę Najwyższą dnia 20 sierpnia 2024 r. stanowi prostą konsekwencję rosyjskiej agresji na Ukrainę. Przyjęta po ponad dwóch latach od początku „specjalnej operacji wojskowej” (nomenklatura stosowana przez Federację Rosyjską) umożliwiła formalnie bardziej skuteczną niż dotąd kontrolę państwa ukraińskiego nad organizacjami religijnymi w jakikolwiek sposób powiązanymi z reżimem agresora, zagrażającymi bezpieczeństwu Ukrainy, w tym porządkowi konstytucyjnemu, nienaruszalności granic państwowych i realizacji uprawnień religijnych w wymiarze wspólnotowym oraz indywidualnym. Już w samej preambule do ustawy dość klarownie zapowiedziano, że zagrożenie bytu państwowego może być i jest związane z realizacją ideologii „rosyjskiego świata” – idei niebezpiecznej nie tylko dla wierzących Ukraińców, ale i państwa ukraińskiego rozumianego jako wspólnota. Dlatego też wprowadzono do porządku prawnego pojęcie zagranicznej organizacji religijnej i określono cechy organizacji religijnych, których działalność na terytorium Ukrainy jest zakazana. Zakazy powiązano z propagowaniem ideologii sprzecznej z zasadami bezpieczeństwa państwa, istniejącą więzią z państwem agresorem wobec Ukrainy oraz okupantem części terytorium tego państwa. Taki kierunek zmian ustawodawczych wymierzony był wprost w Rosyjski Kościół Prawosławny oraz cerkiewne jednostki terenowe, pozostające w łączności z macierzą w Moskwie (czyli Ukraiński Kościół Prawosławny Patriarchatu Moskiewskiego). Wojna hybrydowa w Ukrainie, trwająca nieprzerwanie od 2014 r., poważnie osłabiła potencjał gospodarczy i społeczny Ukrainy, a także zmieniła strukturę ukraińskiego prawosławia. Powstanie Ukraińskiego Kościoła Prawosławnego (2018 r.), niezależnego od władzy w Moskwie, doprowadziło do utraty przez patriarchę Cyryla wpływów na terenach przez dziesięciolecia zarządzanych przez Rosyjski Kościół Prawosławny. Zniszczenia wojenne dotknęły obiekty przeznaczenia religijnego, a akty przemocy stosowano wobec duchownych niechętnych Moskwie. Stąd ukraiński ustawodawca zdecydował się na drastyczne przecięcie „rosyjskiej pępowiny” i wychodząc ze słusznego założenia o koniecznej bezwzględnej kontroli ze strony państwa, przygotował wykaz organizacji religijnych zagrażających Ukrainie, których działalność została zakazana. Jednocześnie opracowano specjalną procedurę dotyczącą rozwiązywania takich organizacji religijnych, które po ich likwidacji, prowadzonej w drodze sądowej, utraciły byt prawny,

²⁰ Katolicka Agencja Informacyjna, MP. 2015. „Ukraiński Kościół Prawosławny Patriarchatu Moskiewskiego ma usunąć zapisy o przynależności do Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego do 24 sierpnia”, *eKAI*, 18.08.2015: 3–4, <https://www.ekai.pl/ukrainski-kosciol-prawoslawnny-patriarchatu-moskiewskiego-ma-usunac-zapisy-o-przynaloznosci-do-rosyjskiego-kosciola-prawoslawnego-do-24-sierpnia/> [dostęp: 8.12.2025].

a jednocześnie majątek kościelny. W ten sposób nie tylko wykreślono z rejestru takie organizacje religijne, ale ograniczono przy tym ich działalność gospodarczą jako osób prawnych, faktycznie eliminując je z obrotu prawnego. Takie rozwiązanie systemowo ograniczyło wpływy finansowe na rzecz podmiotów zagranicznych, w tym rosyjskich, i miało uszczuplić potencjał gospodarczy (także zbrojeniowy) Rosji będącej agresorem wojennym w stosunku do Ukrainy. Poza tym osiągnięto efekt wizerunkowy podkreślający niezależność Ukrainy, sprowadzający się do odcięcia zależności wobec władzy moskiewskiej i uzyskania możliwości funkcjonowania w nowych strukturach cerkiewnych (patriarchat w Konstantynopolu)²¹.

Bibliografia

- Bilash, Oleksandr, Tetyana Karabin. 2023. „Funding of the Activities of Religious Organization in Ukraine”. *Studia z Prawa Wyznaniowego* 26: 115–132. <https://doi.org/10.31743/spw.16426>.
- Derkač, Andrij. 2009. *Deržavno-cerkovni vidnosini*. Kiïv: Bidavnictvo Ante [Деркач, Андрій. 2009. *Державно-церковні відносини*. Київ: Видавництво Анте].
- Gerycz, Włodzimierz, Mariusz Skorniewski. 2013. „Własność i ochrona zabytków w świetle uregulowań prawodawstwa polskiego i ukraińskiego (wybrane zagadnienia)”. W: *Prawo ukraińskie. Wybrane zagadnienia*, red. Monika Bartnik, Marek Bielecki, Jerzy Nikołajew, 363–381. Poznań: Towarzystwo Wydawnictw Naukowych Libropolis.
- Hofman, Jurij. 2012. *Administracja wyznaniowa Ukrainy*. Lublin [niepublikowana rozprawa doktorska, KUL].
- Mehtiëva, Tetâna. 2011. *Zakon pro reëstraciû*. Kiïv: Vidavnictvo Dnipro [Мехтієва, Тетяна. 2011. *Закон про реєстрацію*. Київ: Видавництво Дніпро].
- Melnyk, Marek. 2025. „Sakralizacja wojny... à la russe”. *eKAI*, 22.09.2025: 4–5. <https://misyjne.pl/prof-marek-melnyk-sakralizacja-wojny-a-la-russe/> [dostęp: 8.12.2025].
- Nikołajew, Jerzy. 2016a. „Status prawny i stan faktyczny krymskich organizacji religijnych w kontekście bezpieczeństwa narodowego, kulturowego i ładu religijnego”. W: *Integracja i bezpieczeństwo jako wartości we współczesnym świecie*, red. Wojciech Gizicki, 129–162. Lublin: Instytut Sądecko-Lubelski.
- Nikołajew, Jerzy. 2016b. *Wspólnotowy wymiar wolności światopoglądu i przekonań religijnych oraz jej realizacja w ukraińskim systemie prawnym*. Lublin: Wydawnictwo Unitas.
- Nikołajew, Jerzy. 2018a. „Mienie organizacji religijnych na Ukrainie. Wybrane zagadnienia”. W: *Kwestie majątkowe w prawie wyznaniowym*, red. Marek Bielecki, 199–228. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Nikołajew, Jerzy. 2018b. „Status ukraińskich kościołów mniejszościowych w Donbasie”. W: *Narody, mniejszości religijne, grupy etniczne i ich miejsce we współczesnych państwach*, red. Izabela Rycerska, Michał Gołoś, 63–74. Chełm: Wyższa Szkoła Stosunków Międzynarodowych i Komunikacji Społecznej w Chełmie.
- Nikołajew, Jerzy. 2019. „Ukrainian Inter-Faith Relations after 2014 within the Context of Cross-Border Security for Poland and Ukraine”. W: *Polish – Ukrainian Cross-Border Cooperation. Opportunities and Challenges*, red. Wojciech Gizicki, Pavlo Sheremeta, Olena Kovalchuk, 15–33. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.

²¹ Nikołajew 2021, 25.

- Nikołajew, Jerzy. 2021. „Autokefalia dla ukraińskiego prawosławia. Między historią a współczesnością. Między prawem, religią a polityką”. W: *Iura et leges – między Wschodem a Zachodem*, red. Ewa Kozerska, Piotr Sadowski, Andrzej Szymański, 21–35. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Nikołajew, Jerzy. 2024a. „The Position of the Ukrainian Council of Churches and Religious Organizations after the Outbreak of the War in Ukraine in 2022”. *TEKA Komisji Prawniczej PAN – Oddział w Lublinie* (17)2: 331–247. <https://doi.org/10.32084/tkp.9063>.
- Nikołajew, Jerzy. 2024b. „Rejestracja organizacji religijnych w prawie i praktyce Ukrainy”. *Przegląd Prawa Wyznaniowego* 16: 105–122.
- Nikołajew, Jerzy. 2025. „Wpływ rosyjskiej agresji na prawną i faktyczną sytuację organizacji religijnych w Ukrainie (według raportów IRS)”. *Nurt SVD* 157(1): 155–168.